

TARMINIS ŽODYNAS KAIP KULTŪROS TEKSTAS: KALBINIS IR KULTŪRINIS KVIEČIO PAVEIKSLAS

ESMINIAI ŽODŽIAI: kvietys, kalbinis pasaulio vaizdas, etnolingvistika, tarminis žodynas, definicija, frazeologizmas, paremija.

ANOTACIJA

Didelė tarmių ir tautosakos pavyzdžių bei reikšmių tarminiuose žodynuose gausa skatina remtis šiais žodynais. Dėl tų pačių priežasčių tarminiams žodynams teikiama svarbi autentiškų tekstų reikšmė. Straipsnyje analizuojamas kalbinis ir kultūrinis kviečio, vieno iš svarbiausių keturių lietuvių naudojamų javų, paveikslas, kurį išryškina tarminių žodynų, didžiojo *Lietuvių kalbos žodyno* ir kitų lietuvių leksikografinių šaltinių duomenys. Žodis *kvietys* žinomas ir vartojamas visose lietuvių kalbos tarmėse. Tyrime dėmesys kreipiamas į kviečio ir žmogaus būties bei liaudies kultūros ryšį, žmogui teikiamas vertybes, kviečio vertinimą kitų javų atžvilgiu. Leksikografinių šaltinių duomenų apie *kvietį* kiekis leidžia analizuoti šio augalo kultūrinį paveikslą remiantis Liublino etnolingvistinės mokyklos sukurta metodologija. Atkreipiamas dėmesys į tai, kad tarminiai žodynai teikia gerokai ribotesnę medžiagą negu tautosakos naratyvai. Tačiau, remiantis pastaraisiais, žodynų medžiagoje galima rasti pakankamai etnolingvistinės informacijos apie kalbinį kultūrinį augalų paveikslą.

ABSTRACT

The abundance of examples and definitions from dialects and folklore in dialect dictionaries makes these dictionaries a source to rely upon. For the very same reason, dialect dictionaries carry the important meaning of authentic texts. This article scrutinises the linguistic and cultural image of wheat, one of the four grain staples in Lithuania, as highlighted by the data from the big Dictionary of the Lithuanian Language and other sources of Lithuanian lexicography. The word *wheat* is known and used across all dialects of the Lithuanian language. The study

focuses on the connection between wheat and the human existence and folk culture, the value that it provides to the human being, and the value wheat holds compared to other grains. The amount of data on *wheat* available in lexicographical sources makes it possible for the cultural image of this plant to be analysed using the methodology developed by the ethnolinguistic school of Lublin. Notably, dialect dictionaries offer material that is much more limited in scope compared to folklore narratives. However, if one were to rely on the latter, dictionary material can prove to be a sufficient source for ethnolinguistic information about the linguistic image of plants.

IVADAS

Lietuvių leksikografiniai šaltiniai yra labai svarbūs pasaulėvaizdžio¹ rekonstrukcijai, nes dauguma jų puikiai atskleidžia archajišką lietuvių kultūrą, o jų paskirtis rengėjų visų pirma suvokiama kaip tos kultūros esminių apraiškų dokumentavimas, išsaugojimas ir viešinimas. Be kitų lietuvių kalbos žodynų, pastaruoju metu gausiai leidžiami tarminiai žodynai, rengiami remiantis įvairiais lietuvių prigimtinės kultūros šaltiniais, gali būti laikomi kultūriniais, t. y. kultūros pagrindu parengtais, žodynais (Rutkovska 2021: 152).

Specialiai lietuvių tarminių žodynų, kurie atspindėtų kalbinį kultūrinį tarmės ar šnekos aspektą, kol kas nėra parengta. Tačiau jie – puikus duomenų šaltinis tiriant kalbinį² pasaulio vaizdą. Didelė tarminių žodynų vertybė – iliustraciniai sakiniai, užrašyti iš gyvosios kalbos ir tautosakos, fiksuojantys tam tikro laikotarpio žmonių gyvenimą: kasdienės buities ir švenčių detales, nuotaikų ir minčių kaitą, savitą pasaulio matymą ir vertinimą.

Tarminiai žodynai praverčia atliekant leksinius semantinius tyrimus, paremtus kalbinio pasaulio vaizdo atskleidimo metodologija, sukurta Liublino etnolingvistikos mokyklos. Straipsnyje laikomasi prielaidos, kad tarminis žodynas yra tam tikro žanro tekstas, atskleidžiantis kultūrinį žodžio funkcionavimo kontekstą.

Analizuojant lietuvių tarminių žodynų duomenis etnolingvistiniu aspektu, atsižvelgiama į visus žodžio straipsnyje esančius duomenis: definicijas, kolokacijas, citatas, iliustruojančias antraštinio žodžio aplinką, sinonimus, antonimus, derivatus, frazeologizmus, paremijas ir kt. Taigi, kalbos pasau-

¹ Kalbos pasaulėvaizdžio tyrimuose svarbus vaidmuo priskiriamas leksikografijai. Žodynai atlieka funkciją, jungiančią leksinius ir semantinius kalbos pasaulėvaizdžio komponentus.

² Analizuojant tarminių leksikografinius šaltinius, galima išsiaiškinti, kiek žodžių kalbos pasaulėvaizdyje siejama su aprašomu konceptu (Papurėlytė-Klovienė 2007: 41).

lėvaizdžio tyrimams panaudoti visi žodynų mikrostruktūros duomenys. Ypač svarbu pabrėžti, kad vadinamieji tekstiniai duomenys (frazologizmai, paremijos, palyginimai) lietuvių leksikografiniuose šaltiniuose pateikiami po iliustracinių sakinių ir yra atitinkamai pažymimi: frazeologizmai po ♦ (rombo) ženklo, o paremijos ir palyginimai po ^ (stogelio) ženklo. Iliustraciniai antraštinio žodžio sakiniai iš tautosakos gali būti įvairių žanrų: paremijos, mįslės, palyginimai, užkalbėjimai, tikėjimai, dainos, pasakos ir pan.

Straipsnyje dėmesys kreipiamas į žmogaus būties bei kultūros³ ryšį per KVIEČIO konceptą⁴. Tyrimo tikslas – rekonstruoti kalbinį kultūrinį kviečio paveikslą lietuvių kalboje, remiantis lietuvių tarminiais leksikografiniais šaltiniais. Rekonstrukcija atliekama pasitelkiant kognityvinę definiciją, kurios pagrindinis tikslas, pasak J. Bartmińskio, – parodyti, kaip tam tikrus pasaulio objektus ir reiškinius suvokia kalbinės ir kultūrinės bendruomenės atstovai, t. y. kokios žinios apie pasaulį, jo kategorizavimą ir vertinimą glūdi tam tikros bendruomenės vartojamoje kalboje (Bartmiński 1988: 169; cituota iš Niebrzegowska-Bartmińska 2020: 48). Siekiant šio tikslo keliami tokie uždaviniai: 1) apžvelgti *kviečio* pavadinimus, kviečio dalis lietuvių leksikografiniuose šaltiniuose; 2) aptarti *kviečio* žmogui teikiamas vertybes (naudojimą buityje, ūkyje, liaudies medicinoje), kviečio vertinimą kitų javų atžvilgiu (papročiai, apeigos, tikėjimai, susiję su kviečiais); 3) sukomponuoti į visumą (semantines kategorijas, vadinamas fasetais) tarminiuose lietuvių leksikografiniuose šaltiniuose išryškėjusius *kviečio* koncepto fragmentus; 4) suformuluoti kognityvinę *kviečio* koncepto definiciją.

Empirinį tyrimo pagrindą sudaro *Zanavykų šnektos žodyno* (ZanŽ), *Kazlų Rūdos šnektos žodyno* (KzRŽ), *Jurbarko šnektos žodyno* (JrbŽ) rankraščio, *Dieveniškių šnektos žodyno* (DvŽ), *Kupiškėnų žodyno* (KpŽ), *Vidiškių šnektos žodyno* (VdšŽ), *Zietelos šnektos žodyno* (ZtŽ), *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodyno* (DūnŽ), *Kretingos tarmės žodyno* (KrtnŽ), *Šiaurės vakarų žemaičių žodyno* (ŠVakŽŽ), *Druskininkų tarmės žodyno* (DrskŽ), *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyno* (PPAŽ), *Kaltanėnų šnektos žodyno* (KltŽ) duomenys. Sisteminio tyrimo raktas yra *Lietuvių kalbos žodynas* (LKŽ_e), susiejantis duomenis į vieną visumą ir užpildantis trūkstamas tarminių

³ XX a. paskutiniame dešimtmetyje ypač atgijo ir toliau auga kalbos tyrimo kultūros kontekste idėja (plačiau žr. Bartmiński 2020: 25).

⁴ Kalbinis ir kultūrinis tikrovės fragmento, objekto (ar reiškinio) vaizdas (įsivaizdavimas) vadinamas konceptu, kurio turinį sudaro ne tik pažintinio, bet ir emotyviojo bei pragmatinio pobūdžio žinios, gaunamos iš individualios ir visuomeninės patirties (Bartmiński, Chleba 2013: 71).

žodynų duomenų grandis. Atliekant tyrimą, pasinaudota *Sinonimų žodyno* (SŽ_e), *Antonimų žodyno* (AŽ_e) duomenimis, susijusiais su leksema *kvietys*. Be to, į tiriamos medžiagos lauką patenka ir frazeologija, paremijos, derivatai, sinonimai ir antonimai, užfiksuoti lietuvių kalbos leksikografiniuose šaltiniuose. Todėl, be minėtųjų, pasitelkiami ir *Frazeologijos žodyno* (FŽ_e) bei *Lietuvių kalbos palyginimų žodyno* (LKPŽ_e) duomenys. Empirinių duomenų laukui praplėsti kartais cituojami ir *Lietuvių kalbos žodyno Papildymų* (LKŽ_ePK) bei *Lietuvių kalbos žodyno Tarmių* (LKŽ_eTK) *kartotekose* sukaupiti duomenys. Kai kurių minėtų tarminių žodynų medžiaga yra užfiksuota netgi XIX a. pabaigoje, kitų XX a. viduryje, dar kitų XX a. pabaigoje ir XXI a. pirmame dešimtmetyje.

Tarminių žodynų medžiagai analizuoti taikomi interpretacinis, aprašomasis, semantinės analizės ir kognityvinės definicijos metodai. Pastarasis parodo bendrą pasaulio suvokimą, juo siekiama pabrėžti visas kultūros prasme aktualias teigiamas objekto savybes. Šios savybės nustatomos analizuojant kalbos ir tekstinius (paremijas, frazeologizmus ir pan.) duomenis, taip pat ekstralingvistinius duomenis (tikėjimų, papročių aprašus).

1. KVIETYS KAIP ANTRAŠTINIS ŽODIS LEKSIKOGRAFINIUOSE STRAIPSNIUOSE

Didesnėje pasaulio dalyje kviečiai yra patys svarbiausi duoniniai javai. Istoriai nurodo, kad kviečiai priklauso seniausiems žemės ūkio augalams. Lietuvoje auginami žieminiai ir vasariniai minkštieji kviečiai (*Triticum aestivum*), tačiau I–XIII a. piliakalnių (Apuolės, Gabrieliškių, Veliuonės) kasinėjimai rodo, kad, be minkštųjų (kitais dar vadinamų paprastaisiais) kviečių, buvo paplitę ir dvigrūdžiai, tankiavarpiai bei spelta. Iki XX a. pradžios kviečiai daugiausia buvo sėjami dvarų laukuose. Pasak etnologės Pranės Dundulienės, iš grūdinių kultūrų svarbiausi buvo rugiai, po to miežiai, griekiai ir kviečiai (Dundulienė 1982: 163).

Žodis *kvietys* / *kviečiai*, kurio įvairiuose žodynuose pateikiama viena reikšmė ‘javų rūšis’ ir poreikšmis ‘šio javo grūdas’, lietuvių kalboje vartojamas nuo XVI a., užfiksuotas pirmuosiuose rašto paminkluose (Mikalojaus Daukšos postilėje, Jono Brekūno Biblijoje, Samuelio Boguslavo Chylinskio Biblijoje, Konstantino Sirvydo žodyne). Daugelyje lietuvių tarminių žodynų šis javas apibūdinamas kaip varpinių (DvŽ I 330) arba miglinių šeimos (VdšŽ 337), duoninis (LKŽ_e), grūdinis javas, kurio stiebas – šiaudas, žie-

dynas – sudėtinė varpa, vaisiai – gelsvi ar rusvi grūdai, iš kurių miltų kepamas pyragas (LKŽ_e, ZanŽ I 828, KzRŽ I 414, JrbŽ, KpŽ II 554, PPAŽ I 545, KltŽ 133, ŠVakŽŽ I 361).

Tarminiuose žodynuose kartais antraštiniu žodžiu pateikiama atskira daugiskaitos forma *kviečiai*, reiškianti ‘šių javų laukas’: *Radom mes šitą mažiukę kviečius* (atsakoma į klausimą, iš kur atsiranda vaikai) (KzRŽ I 414), arba prie vienaskaitos *kvietys* – atskira reikšmė ‘šiais javais apsėtas laukas’: *Labai daug žolės buvo, taip apaugę kviečiai buvo* (VdšŽ 337). Vienos archajiškiausių pietrytinių lietuvių šnektų *Zietelos šnektos* žodyne kaip antraštinis žodis duodamas *kviečias*, *kviečis* (ZtŽ 337).

Žemaičių šnektų žodynuose kviečiais vadinami tik vasariniai, o žieminius kviečius žemaičiai vadina *pūrais*: *Žieminiai kviečiai yra vardu pūrai* (ŠVakŽŽ II 109); *Pūrų duona – irstanti* (LKŽ_e, Šts); *Vasariniai kviečiai, o žieminiai pūrai buvo* (LKŽ_e, Rnv); *Pūrai y[ra] raudons tas grūds* (ŠVakŽŽ II 109); *Pūrai stambesni y[ra], kvietys y[ra] smulkesnis* (ŠVakŽŽ II 109); *A pūrai y[ra] rudenį sėjamys* (ŠVakŽŽ II 109); *Visų pirma rugius, paskiau pūrus [kūlė]* (ŠVakŽŽ II 109); *Mes kožną metų sėjom pūrų* (KrtnŽ 326). Pūrų veislės – pūras papampusysis⁵ baltasis aksominis (*Triticum turgidum album velutinum*), pūras visurtinis (visur augantis, paprastasis) auksytasis (aukso spalvos) (*Triticum vulgare aureum*), pūras plūksninis (*Triticum pinnatum*).

Kai kuriuose žemaičių šnektų žodynuose *kvietys* (DūnŽ 503) ir *pūras* (DūnŽ 525) pateikiami žodyno pabaigoje, registre. Paprastai diferenciniuose žodynuose (toks yra ir DūnŽ) pagrindinis žodžių atrankos principas – lyginimas su bendrinės kalbos atitikmenimis. Todėl vietoj definicijos nurodoma *kaip bk*⁶.

Auginamos vasarinės ir žieminės kviečių veislės. Tarminių žodynų duomenys rodo, kad žieminiai kviečiai pranašesni už žieminius rugius ir vasarinius kviečius, todėl jų kai kuriose vietovėse būdavo sėjama daugiau: *Žieminių kviečių daug sėdavom, daugiau neg rugių* (LKŽ_e, Skp); *Kai padera žieminiai kviečiai, tai nepalyginsi su vasariniais* (LKŽ_e, An); *Žieminiai kviečiai yra lapingesni už žieminius rugius* (LKŽ_e, Krišč); *Kviečiai būdavo tokie žieminiai geltonieji, ne baltieji, irgi minkštūs* (minkšti), *jagu tiktai vėjas, tai išbyra, iškulia juos* (KpŽ II 554); *Sėdavo kviečių žieminių ir vasarių* (KpŽ II 554); *Kviečiai žieminiai uždera ir grūdas didesnis kaip vasarinių* (LKŽ_e, Ign).

⁵ Toks pavadinimas gali būti siejamas su tuo, kad kvietys pampsta (brinksta, didėja) dygdamas.

⁶ Tai reiškia, kad žodžio reikšmė tokia pat kaip bendrinėje kalboje.

Kviečiai yra įvairių veislių, todėl vertinami pagal tam tikrus požymius ir kriterijus, taigi ir vadinami įvairiai. Pavyzdžiui, kviečiai, kurių varpos su akuotais, vadinami *akuočiais*: *Akuočiai kviečiai auga ir prastesnėj žemėj* (LKŽ_e, Šd). Tam tikra atmaina kviečių, kurių varpos be akuotų, – *beakuočiai kviečiai* (LKŽ_e, Kl), jie geresni, našesni. Pagal aukštį ir grūdo dydį – *baltieji kviečiai* (*Triticum aestivum*); *Baltieji kviečiai geresni: šiaudai aukštesni* (JrbŽ), užaugantys aukšti ir subrandinantys stambius šviesiai geltonos ar auksinės spalvos grūdus; *kietieji kviečiai* – žemesni nei baltieji kviečiai, grūdai taip pat mažesni, bet kietesni nei baltųjų kviečių; grūdo spalva geltona arba ruda, kartais gali būti net rausva. Pagal sėjos laiką skiriami *vasaručiai kviečiai* (LKŽ_e, K), sėjami pavasarį ir duodantys derlių tais pačiais metais.

Tarminių žodynų medžiaga rodo, kad vasariniai kviečiai, sėjami pavasarį, dar vadinami *kviečiukais*, *kvietukais*, o jų iliustraciniai sakiniai informuoja, kad pastarųjų prastas derlius: *Kviečiukų pasėjo – vien dirsės, susimaliau, tai galvą pradėjo skaudėt nuo tų dirsių* (KpŽ II 551); *Kvietukai į dešimt metų vieną metų dera* (ZanŽ I 828); *Kvietukai sykiu su miežiais prieis* (sunoks) (LKŽ_e, Gs).

Kvietys, kaip ir rugys, miežis, aviža ir grikis, priskiriamas duoniniams javams, pagal aiškinamųjų lietuvių kalbos žodynų definicijas, yra žolė, kitaip tariant – žolinis augalas, turintis nesumedėjusį stiebą.

2. KVIEČIO DALYS

Svarbiausia kviečio dalis – varpos, rodančios šio javo derlingumą. Varpų dydis matuojamas sprindžiais: *Žieminiai kviečiai, yra nuo sprindžio varpos* (LKŽ_e, Kl); didelės ir sunkios varpos linksta, neišlaiko svorio: *Kai laukeliu jojau, negali pajoti, lūžta linksta kviečių varpos žirgam po kojelių* (LKŽ_e, Plv); *Rugeliai žaliavo, kviečiai varpas leido* (LKŽ_e, Vlž). Varpų brandimo stadija, kai jos išlenda iš bamblių, nusakoma veiksmažodžiais *plaukėti*, *plaukti*: *Rugiai jau rasoja* (žydi), *o kviečiai dar tik plaukia* (LKŽ_e, Sn); *Kviečiai ką tik plaukėja* (LKŽ_e, Pc); *Jau kviečiai bambly, greit plaukės* (LKŽ_e, Ėr).

Per Žolinę kartu su žolynais ir kitais javais šventinamos ir kviečių varpos, taip pat naudojamos meniškoms verboms rišti.

Kviečio stiebas (šiaudas) taip pat buvo svarbus ir turėjo paskirtį lietuvių buityje ir ūkyje, dažniausiai tai stambusis pašaras ir pakratai gyvuliams. Tarminiuose žodynuose užfiksuoti stiebo / šiaudo sinonimai: *kvietienojas* ‘stiebas’; *kviečiojys*: *Kviečių čia mažai sėjo, pieska, kur tu kviečiojų gausi šert*

(DrskŽ 180); *kvietienis* 'iškulto kviečio šiaudas': *Nešk kviečiojų gyvuliam pakloti* (LKŽ_e, Lš); *Miežinius šiaudus karvės teėdė, kvietienius* (DūnŽ 164); *Kviečiojai lyg menkiausi šiaudai* (LKŽ_e, Trak); *Baltieji kviečiai geresni: šiaudai aukštesni* (JrbŽ); *Gal sulijo šiaudus kvietienius* (VdšŽ 337); *Kvietieniai šiaudai tik pakratam, minkšti, pelės tuoj sukapoja* (KltŽ 133). Kadangi kvietiniai šiaudai yra minkšti, menki, trapūs, todėl netinka stogams dengti: *Kviečių šiaudai stogam netinka, trapūs, sudžiūsta, subyra* (LKŽ_e, Klvr). Už rugių šiaudus kietesni yra *kvietrugių* šiaudai.

Nupjauti kviečiai buvo rišami į *blaškus, pėdus*, o šie statomi į *kupesles, mandelius / mendelius, rikes*: *Kviečiai vasariniai buvo statomi po dvylika pėdų* (LKŽ_e PK, Prk); *Mandelys – kviečių ir rugių, rikė – miežių ir avių* (LKŽ_e, Všt); *Rikė – kviečių, rugių, o kupeta šieno* (LKŽ_e, Vl).

Kviečių šiaudai dabar naudojami ne tik pašarui ir gyvulių kraikui, bet ir popieriaus, kartono, krepšių gamyboje. Kviečių šiaudus kaip kūrybinę medžiagą naudoja tautodailininkai sodams rišti, skrybėlėms pinti. Pynimui pirmiausia prisipjaunama kvietinių šiaudų, nelabai išnokusių, be to, naudojama tik viršutinė šiaudo dalis.

Kviečių kaip ir kitų javų šaknys jokios vertės neturi ir niekaip nevertinamos, todėl duomenų apie jas žodynuose nėra.

3. KVIEČIO VERTINIMAS

Iš visų grūdinių javų kviečiai yra nuo seno labiausiai paplitę vertingi javai. Tai Lietuvos žemės auksas. Lietuvių tautos kultūroje kvietys yra turtingumo, pasiturimo, laimingo gyvenimo simbolis. Geras gyvenimas, gera socialinė padėtis apibūdinama frazeologizmu *žydintys kviečiai: Tau už jo kviečiai žydi* (FŽ_e). Lyginant su rugiu kvietys yra švenčių, laimės, gausos simbolis.

Svarbi kviečių kokybė ir kiekybė, jų gausumas, tankumas, vešlumas įvertinamas palyginimais *kaip mairas, kaip miškas* 'labai tankūs', *kaip mūras* 'vešlūs', *kaip siena*: *Kviečiai kaip mairas – uodas snapo neįkištų* (LKPŽ_e); *Kviečiai visame plote vilnijo kaip miškas* (LKŽ_e); *Kviečiai kaip mūras* (ZanŽ II 221); *Kviečiai ši metą kaip mūras* (FŽ_e); *Ė senelio kviečiai kaip mūras laukuos stovėjo* (LKPŽ_e); *Kviečiai kaip siena* (FŽ_e); *Kviečiais svirnai lūžta* (LKŽ_e, Krsn).

Kviečiai stipriai kvepia: *Matot, kaip kviečiai kvepia, net dušna eit* (KpŽ II 554). Su kviečių išvaizda lyginami kiti objektai: *Gražūs kaip sunokę kviečiai* (LKŽ_e, Vrb).

Kviečiai sudaro kolekcijas su kitais javais. Iliustraciniuose žodynų sakinuose *kviečiai* dažnai minimi kartu su rugiais, miežiais ir avižomis, kartais – su linais, žirniais ir kt.: *Mūs tėtis tai visko sėdavo, i rugius sėdavo, i kviečius, i miežių, da i[r] linų* (ZanŽ I 828); *Riša rugius, kviečius, avižas, miežius, o žirnius volioja krūvelės[e]* (KpŽ II 554); *Turim karvikę, kviečiukų, rugių, tep ir būstam* (ZtŽ 337).

Be to, aukštą *kviečio* vertinimą rodo ir lietuvių kalendoriniai bei agrariniai papročiai. Kviečių, rugių, miežių ir avižų pėdai būdavo statomi keturiose trobos kertėse per Kūčias, kad ateinančių metų javapjūtė būtų gausi ir derlinga. Kalėdų linkėjimuose *kvietys* pasirodo kartu su kitais javais, daržovėmis ir augalais: kalėdautojai linki šeimininkams, kad derėtų kviečiai, rugiai, avižos, soros, kopūstai ir žirniai.

Menkaverčiai kviečiai įvardijami derivatais: *kvietaičiai*, *kvietynai* ‘prasti kviečiai’: *Sudžiūvę tie kvietynai, pusės grūdo nēr* (LKŽ_e, Trgn); *Visi ne kaip reikiant pasėjom, be zuparo* (superfosfatas), *dėl to ir menki paaugo* (užaugo) *kvietaičiai, pūraičiai* (LKŽ_e, Šts).

Kokybinę ir vertinamąją reikšmę rodo būdvardis *kvietinis*: *Ale kvietinė duona ma geriau patinka* (KzRŽ I 414); *Kvietiniai miltai gerai, kepu pyragus, bandeles i blynam gerai* (KltŽ 133); *Jau ma kvietinė kruopa tai jau prasta* (JrbŽ).

Lietuvių leksikografiniuose šaltiniuose tarp iliustracijų randame ir pasakų pavyzdžių. Pasakų medžiagoje matyti, kokią aukštą vertę žmogus teikė kviečiui, koks nepaprastas, stebuklingas daiktas buvo kvietinis grūdas: *Žarnose rasi sidabrinį žiedą ir kvietinį grūdą* (DvŽ I 330); *Padėsi tą kvietinį grūdą kur tau gražus daiktelis* (vietelė) *bus* (DvŽ I 330). Tikėta, kad kviečio grūdas gali suteikti turtingą gyvenimą, nes iš grūdo atsiras kažkas nepaprasta, stebuklinga.

Žemdirbių kultūrai buvo būdinga ciklinė laiko samprata⁷, atspindinti gyvensenos pagrindą. Kviečių pjovimo laikas – *kvieč(ia)pjūtė*, *kviečiapjūtis*, *kvietpjūtė* – taip pat buvo labai svarbus žemdirbio gyvenime: *Šimet lietinga kviečiapjūtė* (LKŽ_e, Ig); *Jei gražūs orai bus, tuo prasidės kvietpjūtė* (ZanŽ I 828); *Būtinai jau reikia nupjaut prieš Lauryną kviečiai žieminiai* (KpŽ II 554).

Kvietys sudaro opozicijas su piktžolėmis (*dirsėmis*, *kūkaliais*, *raugėmis*, *usnimis*, kartais su *ramunėlėmis*, *rugiagėlėmis*) ir parazitiniais grybais – *kūlė-*

⁷ Lietuvių kalendoriniuose papročiuose galima įžvelgti tiek archajiškojo Mėnulio kalendoriaus relikto, tiek agrarinės magijos elementų iš vėliau susiformavusių sezoninių darbų ciklų. Tai bene svarbiausia etnožinijos dalis, atspindinti gyvensenos pagrindą, turėjusi įtakos ir tautinės kultūros dvasiniams reiškiniams (Klimka 2015: 31).

mis, *kviečiakulėmis*, augančiomis kviečių varpose: *Kviečiukų varpos juodoja dėl kūlių gausumo* (LKŽ_e, Jz); *Kūlių pilni kviečiai, šiemet bus prasti pyragai* (LKŽ_e, Skr); *Kviečiai kai būva labai su kūlėmis, tai ir duona juoda* (LKŽ_e, Sdk); *Kurį metų būna daug kūlių, tai kviečiai sėklai jau netinka* (LKŽ_e, Mrj); *I[r] kviečiuos švarius atsiranda kūkalių* (JrbŽ); *Geri kviečiai, tik per daug kūkalių* (LKŽ_e, Dkš); *Ir papasakojo joms apie rauges, atsiradusias kviečiuose* (LKŽ_e, Jabl); *Tai neisiu, berneli, už tavę, kad tavo kvieteliai kūlėti* (LKŽ_e, Smn).

Kviečiams sėti ir auginti reikalinga gera, juoda, patręšta, riebi, molinga žemė. Tokį žemės poreikį rodo ir žodynų iliustraciniai sakiniai: *Molis – kviečių žemė* (LKŽ_e, Dkš); *Žemė prie molio tinka kviečiam* (LKŽ_e, JT); *An kalno kvietys neauga* (PPAŽ I 545); *Čia kiaurai kviečių žemė, geriausia žemė* (LKŽ_e, Brž); *Kviečių žemė, kur dera kviečiai* (LKŽ_e, PK, Mrj); *Ant juodos žemės kviečiai auga* (LKŽ_e, Dkš); *Veša tenai (riebioj žemėje) miežiai, kviečiai ir kiti augalai* (LKŽ_e, Jabl); *Kad ir vasarinis kvietys, vis tiek jam reikia geros žemės* (LKŽ_e, Srj); *Mūsų žemės[e] vasariai kviečiai geriau auga* (KpŽ II 554); *Trys laukai buvo: vienas laukas pūdymas, kitas – kviečiai, rugiai, dobilai – trečias laukas* (KpŽ II 554). Be to, kviečiams reikia drėgmės, todėl ir šlapios dirvos kviečiams tinka: *Rugius sėk, kad atšoktų, kviečius sėk, kad priliptų* (LKŽ_e, Gs). Kviečiai užauga ir prastesnėje žemėje: *Smėlėtoj žemėj ir kviečiai greičiau prieina* (LKŽ_e, Up); *Akuočiai kviečiai auga ir prastesnėj žemėj* (LKŽ_e, Šd). Dirvoje su žvirgždo podirviu augančių kviečių grūdai byra iš varpų: *Mat labai byra prė žvyro, ar rugiai, ar kviečiai iš tokių žemių* (KpŽ IV 965). Kviečių mėgstama, kviečiams tinkama žemė vadinama *kvietyne*: *Kvietynėj, ir neturės tau pyrago!* (LKŽ_e, Užp).

Žemdirbių pagarbą duoniniams javams atskleidžia dirvos, pūdymo žiemkenčiams arimas antrą kartą, tręšimas: *Atkartojam žemę rugiam, kviečiam* (KpŽ II 554); *Nieko nesėja [pūdyme], išguli jis pervasar, ir tik taiso rugeliam ar kviečiam žieminiam* (KpŽ II 554); *Kur miežius sėdavo, kviečius sėdavo, tai dar pamėšdavo* (PPAŽ I 545).

Gausus, geras kviečių derlius lyginamas su marių smėliu: *Ir tokia buvo gausybė kviečių, jog lygi smėliui marių, ir skalsa mieron netilpo* (neišmatuojamas kiekis) (LKŽ_e, Baran).

Kviečiai vertinti kaip brangūs javai: *Pelnas kaip už kviečius* (geras) (LKŽ_e, Gs); *Lupa kaip už kviečius* (labai daug) (FŽ_e, Šll); *Nulupai kaip už kviečius* (LKŽ_e, Skr); kviečiai – kainų lyginimo matas: *Už kilį (kilogramą) žuvies, būlo (būdavo), pūdą (svorio matas – 16,3 kg) miltų kvietinių nusperki* (DrskŽ 181).

Kviečio išvaizda siejama su geltona, auksine spalva: *Turiu rugelių, turiu mieželių ir geltonų kvietelių* (LKŽ_e, JD).

4. KVIETYS BUITYJE, ŪKYJE

Jau minėta, kad kviečių želmenys, grūdai, miltai ir šiaudai turėjo paskirti buityje ir ūkyje, buvo naudojami ne tik maistui, gyvuliams šerti, bet ir įvairiems daiktams pinti, sodams verti ir kt.

Pagrindiniai kviečių nuėmimo ir apdorojimo įrankiai: *pjautuvas, dalgelė* ‘vienarankis dalgis rugiams ar kviečiams pjauti’, *kultuvas, spragilas, girnos: Jeigu būdavo geri kviečiai, tai reikdavo pjaut su pjautuvais* (KpŽ III 234); *Vasarojų tai kuldavo velenais tokiai[s] su arkliu, o rugieniai, kviečiai – visi reikdavo rankom, kultuvais iškult* (KpŽ II 554); *Tai prasimali girnelėm kviečių, nusijoji smulkiu sietu* (KpŽ I 675); *Spragilais šitais tai kviečius ir rugius kuldavo* (KpŽ III 815).

4.1. Maistas, patiekalai, gėrimai

Kviečių grūdai vadinami Lietuvos žemės auksu. Kvietys buvo gerbiamas kaip duoninis javas, naudotas ne tiek kasdienėje mityboje, bet labiau šventiniams, apeiginiams (Velykų, Kūčių) valgiams ruošti. Apie gaminamus iš kviečių valgius ir gėrimus kalbama ir lietuvių leksikografiniuose šaltiniuose. Buvo kepami kvietinių miltų paplotėliai, sklindžiai, blynai, raguoliai, žemaičių vadinti *ploniais, pluñciais, pliñciais* (KrtnŽ 307), Simono Daukanto raštuose aptinkami *ploniai, kėpiai: Motriškosios kviečių plonius ant anglimis kepė ir iškepusios par ugnį mėčiojo vyriškiems valgyti* (LKŽ_e, Dauk); *Vaišindami davė užsikąsti kėpių ar plonių, kvietinių ar pūrinių, kakalyje ar ant anglimis keptų* (LKŽ_e, Dauk). Aukštaičių *paliėpsniai* valgyti per pusryčius su rūgusiu pienu ar padažu: *Da iš pyrago tešlos paliėpsniai* (KpŽ III 40); *Duonos tešlos blynus, keptus prieš liepsną, vadina paliėpsniais* (KpŽ III 40); *Kepame blynus anta lakšto, kvietinius tai daugiausia* (DrskŽ 181). Kvietiniai miltai greta miežinių miltų arba bulvių naudoti įvairiems sklindžiams, raguoliams kepti: *Pas mus visokius raguolius kepa: ir bulbinius, ir miežinius, ir kvietinius* (LKŽ_e, Žmt).

Iš smulkių kvietinių miltų buvo kepami pyragai, dar vadinti *kvietainiais* ‘kvietinis ragaišis’ ir ‘kepalėlis, bandelė’: *Dėkui svočiutei už pyragėlį, už rinką* (nuo Reino) *ovnelį, už kvietainėlį* (LKŽ_e, Plv); *Ten (krepsyje) buvo įdėtas pyrago kvietainis* (LKŽ_e, Bsg); *Kvietiniai miltai gerai, kepu pyragus, bandeles i blynam gerai* (KltŽ 133).

Pyragai buvo kepami tik šventėms, svečiui priimti: *Retai pyragus kepdavom, tik Velykom, Kalėdom tik* (KltŽ 215); *Velykom kvietinį pyragą kepa*

(DvŽ I 330); *An Velykų kepa kvietienį* (ZtŽ 337); *Kvietienius suvalciavoja* (susmulkina valcuojant) [*miltus*], *nu tai pyragam tiktai* (KpŽ II 554); *Pyragų naminių kviečių iškepdavo* (PPAŽ II 225). Užnemuniečių vaisių stalui buvo būdingas raguolis, jį vadinamas *šakočiu*, – tai kiauraviduris kepinys iš kvietinių miltų, kiaušinių ir cukraus, kepamas prieš atvirą ugnį: *Labai skanų raguolį iškepė, burnoj tirpsta* (ZanŽ II 515). Kvietiniais miltais būdavo pagerinama ir kasdieninė duona: *Rugienų [miltų] nebebuvo, tai kvietiniais atmintiau duoną* (KpŽ II 554). *Rugienė [duona], o kad kviečių turi gerų, tai da paplaki šitų kvietienių miltų, tai toj kitoniška duona* (KpŽ II 554); kepamos bandelės *pakysuoliai*, dažniausia su lašinių įdaru, iš pyrago ar ragaišio tešlos, kurias padažydavo į taukus: *Pakišuolį kepdavom, ale maltų kvietienių miltų, tik mielių reikia* (KpŽ II 554). Palyginti su kitais produktais, kvietinių miltų pyragai buvo geriausiai vertinami: *Man nereikia tavo pupinių raguolėlių, pakaks mano tėvelio kvietinių pyragėlių* (d.) (LKŽ_e, Slk).

Iš rupių kvietinių juodmilčių (arba razavinių 'rupiai maltų' miltų) XX a. pirmoje pusėje keptas *ragaišis* 'rupių kvietinių ar miežinių miltų duona': *Koks grūdas, toks ragaišis* (PPr 264, Km); *Tamsus ragaišis – kūletų kviečių* (LKŽ_e, Dkš); *Prastas pyragas iš juodmilčių* (LKŽ_e, Alk); *kvietinė, kvietienė* 'iš kviečių keptas ragaišis': *Atanešė ligoniui kvietinės* (LKŽ_e, Ut); *Turim šviežių kviečių, reiks kept kvietinės* (LKŽ_e, Tj); *Kvietienę neraugina, tik anksčiau užmaišo* (LKŽ_e, Tj); *kvietinėlis* 'kvietinis pyragėlis'; *kvietinė duona*: *Pūrų (žieminių kviečių) duona irstanti* (LKŽ_e, Šts); nenusisėkęs, prastai iškeptas pyragas ar duona vadintas *kepaišiū*: *Kepaišis prastas, prastai sumaltūs (sumalti) kviečiai* (KpŽ II 554); *Tokį kepaišį iškepė, o sako, ka pyragus kepiu* (KrtŽ 155).

Iš kviečių grūdų gamintos ir dabar tebegaminamos *kvietinės kruopos*: *Jau ma[n] kvietinė kruopa tai jau prasta* (JrbŽ); *Čielus gi kviečius verda, kas labai mėgsta, kviečius saldu (saldžiu) vandeniui apsipila, kaip skanu, kaip kruopos* (LKŽ_e PK, Imb). Ruošti kiti patiekalai (kisielius, blynai, košė, kukulaičiai (*kleckiiukai*), sriubos): *Kvietinę košę verdam, ruginę košę verdam* (KzRŽ I 414); *Kvietinis kisielius panašus į avižinį* (ZanŽ I 828); *Kvietiniai miltai gerai, kepu pyragus, bandeles i blynam gerai* (KltŽ 133); *Kviečių luobus vadina sėlenom, aba pas mus sako klynės* (ZanŽ I 722); *Prašom, prašom ant miežių syvo, ant kviečių pyrago* (KpŽ II 554); *Sudaigina kviečius, sudžiovina ir valgo [per Kūčias]* (KpŽ II 554); *Zacirkai va arba blynam tai irgi maldavo kviečius* (KpŽ II 554); *Pusryčiui blynai grikeniai, žirnieniai, kvietieniai* (KpŽ II 554); *Košės i(š)siverdi kvietinės razavos (rupiai maltų miltų), piene išverdi* (VdšŽ 337); *Ant šv. Jacko valgyk naujų kviečių klecką* (LKŽ_e, VP 8). Košė,

perpus maišyta iš kvietinių (ruginių) miltų, bulvių ir pieno, žemaičių vadinama *pusmarškone* (ŠVakŽŽ II 114) arba *marškone*: *Išvirė pusryčiui pusmarškonės košės i pasitaisiau* (KrtnŽ 328). Senovėje kvietiniai miltai buvo prabanga kasdieniams valgiams ruošti, tai rodo ir žodynų duomenys: *Šeimynai tai jau nelabai duodavo jau tę kvietienių nei blynų, nei niekur nieko, žirnių būdavo* (KpŽ II 554); *Dzacirka po karam būdavo rugienė, juoda, kas tau duos kvietinę* (VdšŽ 337). Šeimynai buvo verdama kviečių sriuba *kvietienė* arba gerokai prastesnės kokybės *zacirka*: *Jagu kvietienės pavalgai, tai šipšt šipšt, tai slidi, rokuoja, šleikštu, prasčiau* (KpŽ IV 917); *Blynam, zacirkai maldavom žirnių su kviečiais* (LKŽ_e, Kvr); *Zacirkai arba blynam tai irgi maldavom kviečius* (KpŽ IV 917). Tokia sriuba buvo prasta, neskani, bet jos virdavo didelį kiekį, kad šeimyna pasisotintų.

Dar vienas kviečių patiekalas, gamintas zanavykų, – kvietinių miltų *kukulaičiai* (*kleckiūkai*), valgyti kaip pieniška arba užspirginta sriuba (Marcinkevičienė 2015: 138). Kviečių grūdus reikėjo gerai nugrūsti piestoje, kad nukristų luobas: *Kviečiai reikia krušti, tai gerai suvirs ir bus minkšti* (LKŽ_e, Žl).

Kviečiai naudoti ir naminės degtinės bei alaus gamybai: *Samagoną darydavo iš rugių, kviečių, tiktai mažųjų, be akuotų, senybiniai* (KpŽ II 554); *Pirmam kupke žalias vynas, kitam kupke saldus medus, trečiam kupke kvietinis alus* (ZtŽ 337); *Kvietinės [degtinės] bonką išrovė* (gavo) (DrskŽ 181); *Kvietinę arielką daro* (KltŽ 133); *Atnešiau, pastačiau kvietienės ant stalo, tai jam akys ant kaktos iššoko* (LKŽ_e PK, Grnk).

Kviečiai naudoti ir margučiams dažyti: *Avižom ir kviečių želmenim dažydavo kiaušinius žalsvai* (LKŽ_e PK, Dgč).

4.2. Pašaras

Kviečiai naudojami ne tik žmonių maistui, bet ir gyvulių bei naminių paukščių pašarui. Tai rodo ir lietuvių leksikografinių šaltinių duomenys: *Kvietiniais miltais liuobdavo kiaules, tai lašinių būdavo* (KpŽ II 554); *Nusipirkau kiaulei kvietinių pradų* (LKŽ_e, Plk); *Nedėjo nedėjo, pradėjau kviečiais lesinti ir pradėjo byrėti kiaušiniai* (LKŽ_e PK, Sur). Pašarui panaudodavo ir nupjautą kviečių lauką – *kvietieną*: *Rudenin in kvietienos avis gano* (DvŽ II 330); *Gi galit gyti ant kvietienos, mačiau, tokios gražios žolės jau prižėlė* (LKŽ_e, Paj).

Virti kviečiai naudoti kaip masalas žuvims vilioti: *Kuojas gaudo ant virto kviečio* (LKŽ_e PK, Krč).

4.3. Liaudies medicina

Gydomosiomis savybėmis pasižymintis *paprastasis kvietys* nuo seno buvo naudojamas liaudies medicinoje, pavyzdžiui, virškinimo sistemos sutrikimams gydyti: *Kad skrandys negeras, tai mat, anais laikais kviečius virdavo* (LKŽ_e PK, MŽš). Liaudies medicinoje buvo pritaikyti ne tik kviečių grūdai, bet ir sėlenos, miltai, ypač želmenys. Jie vartoti esant ataugoms, organizmui atstatyti. Šiandien ištirta, kad augalas šalina iš organizmo cholesterolį, todėl padeda sergantiems ateroskleroze, gydant nutukimą. Kviečius galima naudoti sergant avitaminoze ir esant geležies trūkumui, nes juose gausu vitaminų ir geležies. Paprastasis kvietys padeda sudaryti barjerą virusams, bakterijoms, stiprina organizmą.

Virti kviečių grūdai naudoti kompresams, pavilgams, nes mažina skausmą: *Kviečiai – vaistas, išverda, sutrina, deda ant skepetytės, tik drobinės ir ankojų* (LKŽ_e PK, Sur). Dabar kviečių grūdai taip pat naudojami gydomiesiems preparatams ruošti. Iš jų galima spausti aliejų (jo sudėtyje gausu vitamino E), grūdus galima fermentuoti ir distiliuoti (gaminamas skystis, skirtas odai gydyti), daryti nuovirus. Kviečių miltai naudojami kosmetikos priemonėms gaminti, o kviečių sėlenos – gydomosioms odos vonioms.

4.4. Spėjimai, burtai, prietarai, tikėjimai

Kviečių sėjai tinkamą metą ūkininkai senolių patarimais rinkdavosi pagal gamtos požymius. Geriausias kviečių sėjos laikas – kai purienos žydi ir ant dilgėlių lapelių susidaro pirmieji rasos lašeliai. Valstiečiai nesėdavo javų, jei pūsdavo pietų vėjas. Jie laukdavo šiaurės vėjų, turinčių apsaugoti javus nuo kirmėlių. Todėl kviečiai būdavo sėjami per delčią, kad nepuštų kirmėlės.

Žemdirbiai kviečius stengdavosi pasėti vakare arba tamsią naktį, be saulės ir mėnulio, kad kviečiai nebūtų kūlėti: *Kviečius sėjant, reikia žiūrėti, kad nebūtų mėnulio – bus kūlėti* (LKŽ_e, Pnd); *Sėt kviečius, kai nėra mėnulio, ba bus kūlėti kviečiai* (KpŽ II 554).

Kviečių grūdai mėgstami žvirblių, todėl stengtasi, kad jiems nei sėjami, nei nokstantys grūdai netektų: *Žvirbliai mėgsta minkštuosius kviečius lest* (LKŽ_e, Grž). Todėl kviečių pirmąją užuoganą (pirmąjį barą) reikia sėti, kad grūdai lėktų į namų pusę. Tai reiškia, kad mojančios neprisikviestų žvirblių iš namų, arba tris pirmąsias saujas kviečių reikia mesti į šiaurės pusę, kad žvirbliai lauke nokstančių kviečių nelestų. Be to, *Kviečio grūdą įsikandęs*

turia [tėvas], kol užbiržija, ir nevalna klaust nieko, žvirbliai tada nelesa [kviečių] (KpŽ II 554); *Jeigu nori, kad žvirbliai pasėtų kviečių nepultų, užvalgyk lašinių ir jais išsitepk rankas* (LTR, Kp); *Einant kviečius sėti, reikia žiūrėti, kad ką nors žvirbliai lestų* (LTR, Grk).

Apie būsimą kviečių derlių spręsdavo iš pušų žiedynų: *Kad kvietės* (pušų vyriškasis žiedynas) *svarios, tai bus kvietingi metai* (LKŽ², Trgn). Jei ažuolų lapai greitai nubyra, tai kviečiai užderės. Tikintis baltų pyragų – *Kviečius pjaunant, nereikia laukti nuruduoiant, tai bus baltesni pyragai* (Aruodai.lt). Buvo tikima, kad žieminius kviečius būtinai reikia nupjauti iki Švento Lauryno (rugpjūčio 10 d.): *Būtinai jau reikia nupjaut prieš Lauryną kviečiai žieminiai* (KpŽ III 230).

Burtai, susiję su žemdirbyste, buvo labai įvairūs. Plačiai žinomas paprotys Kūčių vakarą valgant ar pavalgius traukti iš po staltiesės šieną. Šeiminkas po šieną ieškodavo javų grūdų ir kokių rasdavo, tokių daugiau sėdavo, tikėdamasis gero derliaus.

Daugelis Kūčių vakaro burtų siejami su Kūčių valgiais. Pavyzdžiui, pasėmus kviečių šaukštą ar riešutų, žirnių, pupų saujelę, buvo žiūrima – lyginis (mirusiųjų, taip pat būsimų vedybų) ar nelyginis (gyvųjų) skaičius. Saugantis nuo blogio namų kertėse būdavo kabinamos ne tik šermukšnio šakos, bet ir kviečių grižtės.

Kviečiai buvo minimi ir ligų užkalbėjimuose. Darydavo taip: su pjautuvo smaigaliu vedžiodavo aplink skaudančią vietą ir kalbėdavo: „Pjoviau miežius, pjoviau kviečius, pjoviau vasarojų, pjausiu ir tau (tave), liga!“ (Vaitkevičienė 2008: 346).

4.5. Papročiai, apeigos

Sėjos darbų pradžios ir pabaigos senovinės apeigos turėjo pagrindinį tikslą – magija, burtais, maldomis bei aukomis užtikrinti būsimąjį derlių ir jį apsaugoti nuo visokių negandų.

Lietuviai turėjo paprotį lankyti pasėlius ir laukuose atlikti apeigas. XIX a. pab. Panevėžio apylinkės sėjėjas, baigęs sėti kviečius, kviečių lauką apjo davo keletą kartų raitas ant pagalio ir su išvirkščiu drabužiu, kad jų neišklotų lietus ar ledai (Dundulienė 2020: 153).

Kitas paprotys – jaunimo rateliai apie vaišių stalą apdainuojant kvietelius ir kitus javus. Kartais įsakinėdavo javams gerai žydėti. Jei rugiai ar kviečiai

būdavo prinokę ir galėjo byrėti, moterys pradėdavo pjauti anksti rytą, dar su rasa, o baigdavo saulei nusileidus arba ir dar vėliau (plačiau žr. Dundulienė 2020: 193), su šiuo papročiu susijęs frazeologizmas *ne kviečiai byra* ‘nėra ko skubėti’: *Ne rugiai krinta, ne kviečiai byra* (FŽ_e). Rugiapjūtės pabaigtuvių apeigoms moterys darydavo kvietinių miltų paplotėlius, vyrai juos svaidydavo per ugnį, kol paplotėliai sukietėdavo ir iškepėdavo.

Dar vienas iš senoviškų kaimo žmonių papročių, susijusių su javais, – išgenamus gyvulius rūkyti apotropėjinę⁸ galią turinčiomis žolėmis, ruginiais miltais, kviečiais ir kitkuo, nes tikėta, kad jų dūmai turi apsaugoti nuo visokių blogybių (Dundulienė 2020: 140).

5. DERIVATAI, DŪRINIAI, KOLOKACIJOS, FRAZEOLOGIZMAI, PAREMIJOS

Kviečio derivatų grupė nėra didelė ir įvairi. Gausiausias derivatų grandines sudaro pagrindinių žodžių deminutyvai; darbų, žmonių, dirbančių su kviečiais susijusius darbus, laiko, apimančio kviečių darbus, augalų, augančių ir parazituojančių kviečiuose, pavadinimai. *Kviečio* deminutyvai – *kvieteliai*, *kviečeliai*, *kvietukai*, *kvietuželiai* – dažniausiai vartojami dainose: *Nelapoja kvieteliai* (LKŽ_e, JV 640); *Težyd rugeliai, težyd kviečeliai* (LKŽ_e, RD 80); *Nedygo rugeliai, nedygo mieželiai* – išdygo *kvietuželiai* (LKŽ_e, BsO 245).

Svarbūs kviečio semantinio lauko derivatai – *kvietiena*, *kvietynas* ‘dirva, kur nupjauti kviečiai’. Nupjautų kviečių lauke klodavo linus, sėdavo dobiulus, ganydavo gyvulius, naminius paukščius: *Klosim linus ant kvietienos* (LKŽ_e, Ds); *Kitą metą kvietienoj bus geri dobilai* (LKŽ_e, Mrj); *Rudenin in kvietienos avis gano* (DvŽ I 330); *Kitą metą kvietienoj bus geri dobilai* (LKŽ_e, Mrj); *Nugink vištas į kvietieną, lai lasiofja grūdus* (KrtnŽ 202). Su *kvietiena* susijęs frazeologinis junginys, rodantis neigiamą nevedusio vyro vertinimą: *Eik kvietienos grėbti – merga sako senvaikiui* (LKŽ_e, J). Dar vienas su kviečių lauku susijęs derivatas – *pakvietė*, *pakvietys* ‘vieta prie kviečių lauko’: *Pakviečiais pakviečiais ir išėisi į kelių* (DūnŽ 235).

Kviečių pjovimo laikas *kviečiapjūtė* paprastai prasidėdavo po rugiapjūtės, apie Žolinę. Orų pasitaikydavo visokių – ir giedrų, ir lietingų: *Šiomet lietinga kviečiapjūtė* (LKŽ_e, Ig).

⁸ Tariamai magiškų galių apsaugoti gyvulius ar žmones nuo blogio, nelaimių, ligų turintys daiktai arba ritualiniai veiksmai.

Sudurtiniais pavadinimais įvardijamos tam tikros kviečių rūšys. Tarmi-
niuose žodynuose pateikiami svarbiausi *kviečio* dūriniai atspindi jų svarbą
buityje ir vertinimą: *kvietrugiai* ‘kviečiai, sumaišyti su rugiais’: *Kvietrugių*
sėja, kad duona būtų baltesnė (DūnŽ 164); *Pavasarį pasėjau kvietrugių, tai*
žinai, nekoki užaugo (ZanŽ I 828). Kiti lietuvių leksikografiniuose šaltiniuo-
se užfiksuoti *kviečio* dūriniai: *kvietgrūdžiai* ‘kviečių grūdai’, *kvietmilčiai* ‘kvie-
tiniai miltai’, *kvietdiršiai* ‘labai prasti, diršėti kviečiai’, *kviečiažolė* ‘varpinių
šeimos augalas, uodeguotoji sora (*Pranicum crus galli*)’.

Žodis *kvietys* įeina į kitų pavadinimų sudėtį. Valstiečiai, stebėdamiesi
derlingais, jų seneliams nežinomais augalais, kukurūzus vadino *turkiškais*,
tužkiniais / *turkų kviečiais* (LKŽ_e PK, I). Tam tikra lapuotųjų samanų rū-
šis – *paprastasis gegužlinis* – vadinama *kiškio kviečiais*.

Frazeologiniai ryšiai atspindi įvairius stereotipinius bruožus, siejamus su
kviečiu, ir yra geriausiai matomi apibrėžtame mikrokontekste. Geriausias
kviečio produktas – pyragas – vadinamas *kviečio žiedu*: *Dėkui svotuliam ažu*
pyragėlių, ažu kviečio žiedų (d.) (KltŽ 426).

Neigiamas gyvenimo būdo (nevalyvumo) vertinimas reiškiamas netie-
siogiai, kaip analogiją pasitelkiant kviečių sėjos galimybę, kalbant apie pur-
viną sprandą: *Ant tavo pakarpos galima kviečius sėti* (FŽ_e, Grš); *ausyse kvie-
čiai auga* (apie nevalyvą žmogų) (ZanŽ I 828).

Įprastai teigiama, kad „palyginimas yra stilistinė priemonė vienam daik-
tui ar reiškiniui sugretinti ar palyginti su kitu, norint pabrėžti, išskirti, iš-
ryškinti ar patikslinti kurį nors bruožą ar požymį“ (LKPŽ_e, pratarmė).
Palyginimų, kuriuose vartojamas žodis *kvietys* ar jo derivatai, nėra daug,
tačiau ir jie suteikia informacijos, kokias kviečio ar jo produktų ypatybes
lietuviai pastebi, pavyzdžiui, tinginys lyginamas su kvietine tešla: *Onos*
motina ugi kvietinė tešla: sėdi ir žiūri (FŽ_e, Skr). Nerangus, tingus žmogus
vaizdingai palyginamas su kvietinių sėlenų maišu: *Minkštas kaip kvietinių*
klynių (sėlenų) *maišas* (ZanŽ I 828). Kviečiai vertinti kaip brangūs javai:
Nulupai kaip už kviečius (LKŽ_e, Skr); *Pelnas kaip už kviečius* (LKŽ_e, Gs);
kainų lyginimo matas: *Už kilį* (kilogramą) *žuvies, būlo* (būdavo), *pūdą*⁹ *mil-
tų kvietinių nusperki* (DrskŽ 181).

Apie netesėtus pažadus, negrąžintą skolą sakoma *kviečiais atsilyginti po*
smerčiui, tai reiškia, kad niekada neatgausi skolos: *Jis atsilygys posmert* (po
mirties) *kviečiais* (ZanŽ I 828).

⁹ Svorio matas – 16,3 kg.

Frazeologijai artimos patarlės, priežodžiai, kuriuose kaip standartizuotuose pasakymuose matyti žemdirbio požiūris į pasaulį, gyvenimo išmintis, praktiniai patarimai. Kviečiai, iš jų miltų kepami pyragai bei ragaišiai yra gero, pasiturimo gyvenimo simbolis, o duona – kasdienio gyvenimo simbolis, paremijose vartojami antonimiškai: *Nedabok pyragų, dabok, kad duonos būt* (KltŽ 215); *Ieškodamas ragaišio, ir prastos duonos neteksi* (PPr 185, Sv); *Norėk ragaišio, bet žiūrėk duonos* (PPr 222, Km); *Balandas sėjęs, kviečių nepjau*si (LKŽ_e, Vdk). Paremijose akcentuojama, jog pagrindinis maistas yra ne pyragas iš kvietinių miltų, o duona, kepama iš ruginių miltų, be kurios žmogus neišsivaizduoja savo gyvenimo: *Ragaišis nusibosta, o duona – niekuomet* (PPr 227, Trg); *Kasdien valgant ir pyragas nusbosta* (LKŽ_e, Sld), be to, pasišaipoma, ironizuojama: *Davė ragaišio ir kišenės prikaišė* (PPr 324, Pš).

6. SEMANTINĖS KATEGORIJOS, KOGNITYVINĖ DEFINICIJA

Lietuvių leksikografinių šaltinių duomenys grupuojami pagal Liublino etnolingvistinės mokyklos pateiktą specifinių bruožų sąrašą, t. y. pagal esminius *kviečio* parametrus, vadinamus fasetais.

- [ESMINĖ KATEGORIJA] – varpinis, miglinių šeimos, grūdinis, žieminis, vasarinis, duoninis, pašarinis jėvas, kultūrinis augalas;
- [PAVADINIMAI, DERIVATAI] – pūrai, kviečias, kviečis, kviečiukas, kvietukas, akuotis, beakuotis;
- [HIPERONIMAI] – jėvas, augalas, grūdas, žiemkintis, vasarojus;
- [HIPONIMAI] – vasaručiai, baltieji, paprastieji, minkštieji, kietieji, tankiavarpiei, dvigrūdžiai, žieminiai;
- [SAVYBĖS] – lapingi, tankūs, vešlūs;
- [IŠVAIZDA] – geltoni, žali, auksiniai, plunksniniai;
- [DALYS] – žiedas, varpa, stiebas (šiaudas), šaknys.
- [BŪSENOS, VEIKSMAI] – auga, žaliuoja, geltonuoja, plaukėja;
- [DAIKTAI] – sėlenos, pelai, pyragas, ragaišis, kruopos;
- [KIEKIS, KIEKYBĖ] – kaip miškas, kaip mūras, kaip mauras, kaip siena;
- [VEIKSMŲ OBJEKTAS] – šventinama bažnyčioje per Žolinę; pėdai statomi keturiuose namo kampuose per Kūčias; su kitais jėvais pasirodo Kalėdų linkėjimuose; per Kūčias su šieniu klojamas po staltiese;
- [LAIKAS] – plaukėjimas, varpojimas, kviečiapjūtė;
- [LOKALIZACIJA] – kvietiena, ražiena, klojimas; pakvietė, pakvietys;
- [ŽEMĖ] – smėlėta, ant kalno, juoda, molinga, riebi, šlapia;
- [OPOZICIJOS] – su piktžolėmis (dirsėmis, kūlėmis, usnimis, balandomis); su kitais jėvais (rugiais, grikiais), su ankštiniais augalais (žirniais); su kenkėjais; su žvirbliais;

[KOLEKCIJOS] – su javais (rugiais, miežiais, avižomis), su ankštiniais augalais (žirniais, vikiais), su kitais augalais (linais, dobilais);
 [DARBAS, VEIKLA] – rišti į pėdus, kulti, valyti, vėtyti, pikliuoti;
 [IRANKIAI] – pjautuvas, spragilas, kultuvas, garnos;
 [MAISTAS, PAŠARAS, GYDYMO PRIEMONĖ, NAUDA] – pyragas, ragaišis, duona, įvairios košės, alus, naminė degtinė; pašaras (šiaudai, pelai, grūdai, miltai); vaistas ligoniams;
 [SPĖJIMAI, BURTAI, PRIETARAI, TIKĖJIMAI] – grūdai, šiaudai;
 [PAPROČIAI, APEIGOS] – pėdai (kartu su kitų javų) statyti keturiuose namo kampuose per Kūčias, kad ateinančių metų javapiūtė būtų gausi ir derlinga;
 [EKVIVALENTIŠKUMAS] – su rugiu;
 [SIMBOLIS] – švenčių, turtingumo, gausumo, gero gyvenimo.

Išanalizavus leksikografinių šaltinių (ypač tarminių) sisteminius duomenis pabrėžtina, kad kvietys – tai grūdinis, duoninis, žieminis ir vasarinis jervas, kurio grūdai ir miltai naudojami maistui ir pašarui; švenčių, turtingumo, gausumo, gero gyvenimo simbolis; kviečiai auga aukštesnėje smėlingoje, bet gerai patręštoje žemėje; gerbiamas kaip duoninis jervas, naudotas ne tik kasdienėje mityboje ir apeiginiams valgams ruošti, bet ir kaip priemonė įvairioms ligoms gydyti; svarbus tikėjimų, apeigų ir kt. elementas.

Lietuvių tautos kultūroje pagal vertinimą, pasak etnologų, iš grūdinių kultūrų svarbiausi buvo rugiai, po to miežiai, grikliai, kviečiai (Dundulienė 1982: 163–164). Leksikografinių duomenų analizė atskleidžia, kad kognityvinės definicijos¹⁰ turinį sudaro kalboje atsispindinčios kviečio savybės ir jas pagrindžiantis kalbinė medžiaga.

APIBENDRINIMAS

Apibendrinant lietuvių tarminių leksikografinių šaltinių duomenis galima teigti, kad tarminiai žodynai suformuoja tokį sąvokos *kvietys* paveikslą: kvietys Lietuvos valstiečiui, žemdirbiui, kaimo bendruomenės nariui yra ne tik maisto šaltinis ar biologinės egzistencijos pagrindas, bet ir reikšminga kalbos pasaulėvaizdžio (žodynų definicijos, frazeologija, paremijos, dai-

¹⁰ Siekiant rekonstruoti kalbos pasaulio vaizdą ir jo branduolį (vertybes) tyrimų rezultatams eksplikuoti pasirenkama kognityvinė definicija, suvokiama kaip naratyvas apie pasaulį (Niebrzegowska-Bartmińska 2020: 52). Kognityvinės definicijos tikslas – aprašyti, kaip dalyką suvokia tam tikra kalba kalbantys žmonės, t. y. suvokti visuomenėje nusistovėjusias ir per kalbą ir jos vartojimą galimas pažinti žinias apie pasaulį, reiškinų kategorizavimą, jų charakteristiką ir vertybes (Rutkovska, Smetona, Smetonienė 2017: 34; Bartmiński 1988: 169–170).

nos, pasakos) interpretacijos dalis, švenčių simbolis, pagarbos tradicijoms atspindys, vertinimo matas. Lietuvių tautos tradicijoje *kvietys* – turtingumo, gero gyvenimo, švenčių simbolis. Kvietys kaip duoninis jervas naudotas ne tik kasdienėje, švenčių mityboje ir apeiginiams valgiams ruošti, bet ir kaip priemonė užkalbėjimams, įvairioms ligoms gydyti.

Analizuojant lietuvių tarminių žodynų ir *Lietuvių kalbos žodyno* duomenis nustatyta, kad leksema *kvietys* ir jo derivatai vartojami įvairiose leksikografinių straipsnių dalyse: 1) kaip antraštinis leksikografinio straipsnio žodis; 2) definicijose ir iliustraciniuose sakiniuose; 3) kitų žodžių straipsnių iliustracijose (pvz., jervas, grūdas, pyragas); 4) terminologiniuose junginiuose (pvz., *paprastasis kvietys*); 5) paremijose; 6) frazeologiniuose junginiuose.

Leksikografinė *kviečio* definicija išryškina šiuos kategorinius bruožus: augalas, maistinis, pašarinis, varpinis, vasarinis ar žieminis jervas, tų javų grūdas, švenčių, turtingumo simbolis.

SANTRUMPOS

- Alk – Alksnėnai, Vilkaviškio r.
- An – Anykščiai
- Baran – Antanas Baranauskas (1835–1902), jo raštai.
- Brž – Biržai
- Bsg – Baisogala, Radviliškio sav. ter.
- BsO – *Ožkabalių dainos*. Surinko d-ras J. Basanavičius. Du tomai, 1902.
- Dauk – Simonas Daukantas (1793–1902), jo raštai.
- Dgč – Degučiai, Zarasų r.
- Dkš – Daukšiai, Marijampolės sav. ter.
- Ds – Dusetos, Zarasų r.
- Ėr – Ėriškiai, Pānevėžio r.
- Grk – Girkalnis, Rasėinių r.
- Grnk – Griņkiškis, Radviliškio r.
- Grš – Griškabūdis, Šakių r.
- Grž – Grūžiai, Pāsvālio r.
- Gs – Geistaraĩ, Vilkaviškio r.
- I – Laurynas Ivinskis (1810–1881), jo raštai.
- Ig – Igliauka, Marijampolės sav. ter.
- Ign – Ignalinā
- Imb – Imbradas, Zarasų r.

- J – *Litovskij slovarj A. Juškevičia s tolkovanijem slov na ruskom i poljskom jazykach*, I (A–D raidės) – 1897, II (E–J) – 1904, III (iki žodžio *kukštuotis*) – 1922, Sanktpeterburg.
- Jabl – Jonas Jablonskis (1870–1930), jo raštai.
- JD – *Lietuviškos dąjnos užrašytos par Antaną Juškevičę*, I–III, Kazanė, 1880–1882.
- JT – Kazimieras Šaulys, *Juodžiūnų tarmė*. Rankraščio kopija, perduota Adelaidės pensininkų klubo 1988.
- JV – *Lietuviškos svotbinės dainos, užrašytos par Antaną Juškevičę ir išspausdintos par Joną Juškevičę*, Petropylė: Spaustuvė Imperatoriškos Akademijos Mokslo, 1883.
- Jz – Jiėznas, Priėnų r.
- K – *Deutsch-litauisches Wörterbuch von Friedrich Kurschat*, Halle, I – 1870, II – 1874.
- Kl – Kuliai, Plūngės r.
- Km – Kamajai, Rėkiškio r.
- Klvr – Kalvarijà, Marijampolės aps.
- Kp – Kūpiškis
- Krč – Krinčinas, Pāsvalio r.
- Krišč – Jonas Kriščiuėnas (1888–1973), lietuvių agronomas, bitininkas, kilęs iš Stebuliškių, Marijampolės apskrities.
- Krsn – Krosnà, Lazdijų r.
- Kvr – Kavarskas, Anyksčių r.
- Lš – Liškiavà, Varėnės r.
- Mrj – Marijampolė
- Mžš – Mėžiškiai, Pānevėžio r.
- Paį – Pajstrys, Pānevėžio r.
- Pc – Pociūnėliai, Radviliškio r.
- Plk – Plėkščiai, Šakių r.
- Plv – Pėlviškiai, Vilkaviškio r.
- Pnd – Pandėlys, Rėkiškio r.
- Prk – Priėkulė, Klaipėdos r.
- Pš – Pūšalotas, Pāsvalio r.
- RD – Liudo Rėzos dainos. Pirmojo lietuviško dainyno III leidimas. M. Biržiškos spaudai parengta, I ir II dalis, Kaunas, 1935, 1937.
- Rnv – Renāvas, Mažeikių r.
- Sdk – Sudeikiai, Utenės r.
- Skp – Skāpiškis, Kūpiškio r.
- Skr – Skirsnemunė, Jurbarko r.
- Sld – Saldutiškis, Utenės r.

Slk – Sālakas, Zarasų r.
 Smn – Siėnas, Alytaės r.
 Sn – Seinaė
 Srj – Seirėjai, Lazdėjų r.
 Sur – Surdėgis, Anykėėiė r.
 Sv – Svėdasaė, Anykėėiė r.
 Šd – Šeduvà, Radvėlišķio r.
 Šll – Šilalė
 Šts – Šatės, Skuėdo r.
 Švd – Švėdriškė, Ignalėnos r.
 Tj – Taujėnai, Ukmergės r.
 Trak – Trāakai
 Trg – Tauragė
 Trgn – Taurāgnai, Utenės r.
 Up – Upėna, Šilalės r.
 Ut – Utenà
 Užp – Užpāliai, Utenės r.
 Vdk – Vidėklė, Rasėinių r.
 Vl – Veliuonà, Jėrbarko r.
 Vlž – Velžėys, Pānevėžio r.
 VP – Motiejus Valančius, *Patarlės žemajcziu*. Tilžėje, 1867.
 Vrb – Virbālis, Vilķaviķķio r.
 Všt – Vištėtis, Vilķaviķķio r.
 Žl – Žėlva, Ukmergės r.
 Žmt – Žemaėtkiemis, Ukmergės r.

ŠALTINIAI

- Aruodai.lt – Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas. Prieiga internete:
<http://www.aruodai.lt/pasakos/repertuaras/paieska.php>.
 AŽ_e – Ermanytė Irena, *Antonimų žodynas*, 2003 (elektroninis variantas), Vilnius:
 Lietuvių kalbos institutas, 2015. Prieiga internete: <https://ekalba.lt/antonimu-zodynas/>.
 DrskŽ – Naktinienė Gertrūda, Paulauskienė Aldona, Vitkauskas Vytautas, *Druskininkų tarmės žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1988.
 DūnŽ – Vitkauskas Vytautas, *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas*, Vilnius:
 Mokslas, 1976.
 DvŽ – *Dieveniškų šnektos žodynas* 1–2, moksl. red. D. Mikulėnienė, A. Vidugiris, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005–2010.
 FŽ_e – *Frazeologijos žodynas*, sud. I. Ermanytė, O. Kažukauskaitė, G. Naktinienė, J. Paulauskas, Z. Šimėnaitė, A. Vilutytė, vyr. red. J. Paulauskas, Vilnius:

- Lietuvių kalbos institutas, 2001. Prieiga internete: <https://ekalba.lt/frazeologijos-žodynas/>.
- JrbŽ – *Jurbarko šnektos žodynas*: rankraštis, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- KltŽ – Vilutytė Angelė, *Kaltanėnų šnektos žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.
- KpŽ – Vosylytė Klementina, *Kupiškėnų žodynas* 1–4, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2007, 2010, 2012, 2013.
- KrtnŽ – Aleksandravičius Juozas, *Kretingos tarmės žodynas*, sud. D. Mikulėnienė, D. Vaišnienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2011.
- KzRŽ – Pupkis Aldonas, *Kazlų Rūdos šnektos žodynas* 1–2, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008–2009.
- LKPŽ_e – Vosylytė Klementina, *Lietuvių kalbos palyginimų žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014, elektroninis variantas, 2015. Prieiga internete: <https://ekalba.lt/palyginimu-zodynas>.
- LKŽ_e – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–20 (1941–2002), red. kolegija G. Naktinienė, J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, vyr. red. G. Naktinienė, e. variantas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008 (atnaujinta versija, 2018). Prieiga internete: <https://ekalba.lt/lietuviu-kalbos-zodynas>.
- LKŽ_e PK – *Lietuvių kalbos žodyno Papildymų kartoteka*. Prieiga internete: <https://ekalba.lt/lkz-papildymu-kartoteka>.
- LKŽ_e TK – *Lietuvių kalbos žodyno Tarmių kartoteka*. Prieiga internete: <https://ekalba.lt/lkz-tarmiu-kartoteka>.
- LTR – *Lietuvių tautosakos rankraštynas*, saugomas Lietuvių literatūros ir tautosakos institute, Vilniuje.
- PPAŽ – Leskauskaitė Asta, Ragaišienė Vilija, *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodynas* 1–2, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2016–2019.
- PPr – Grigas Kazys, Jonynas Ambraziejus, *Patarlės ir priežodžiai*, Vilnius, 1958.
- SŽ_e – Lyberis Antanas, *Sinonimų žodynas* 2002 (elektroninis variantas), 2-asis patais. leid., Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2015. Prieiga internete: <https://ekalba.lt/sinonimu-zodynas/>.
- ŠVakŽŽ – Vanagienė Birutė, *Šiaurės vakarų žemaičių žodynas: Ylakių, Lenkimų, Mosėdžio, Skuodo, Šačių apylinkių šnektos* 1–2, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014–2015.
- VdšŽ – Markevičienė Žaneta, Markevičius Aurimas, *Vidiškių šnektos žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014.
- ZanŽ – *Zanavykų šnektos žodynas* 1–3, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, t. 1, 2003, vyr. red. Aldonas Pupkis; t. 2–3, 2004–2006, vyr. red. Vilija Sakalauskienė.
- ZtŽ – Vidugiris Aloyzas, *Zietelos šnektos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.

LITERATŪRA

- Bartmiński Jerzy 1988: Definicja kognitywna jak narzędzie opisu konotacji. – *Konotacja*, Lublin, 169–183.
- Bartmiński Jerzy 2020: Kultūrinė lingvistika: teorinės prielaidos ir metodai. DARBO definicijos *Slavų ir jų kaimynų aksiologiniame leksikone* (LA-SiS) pavyzdys. – *Vertybės lietuvių ir lenkų pasaulėvaizdyje 1. Teorinės prielaidos ir interpretacijos*, Vilnius, Liublinas: Vilniaus universiteto leidykla, 24–45.
- Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech 2013: Problem konceptu bazowego i jego profilowania – na przykładzie stereotypu EUROPY. – *Etnolingwistyka* 25, 69–95.
- Dundulienė Pranė 1982: *Lietuvių etnografija*, Vilnius: Mokslas.
- Dundulienė Pranė 2020: *Lietuvių kalendoriniai ir agrariniai papročiai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.
- Klimka Libertas 2015: Zanavykų tradicijos ir papročiai. – *Esam zanavykai*, sud. A. Papievienė, Vilnius: UAB Meno žvaigždė, 31–48.
- Marcinkevičienė Nijolė 2015: Zanavykų tradicinė mityba. – *Esam zanavykai*, sud. A. Papievienė, Vilnius: UAB Meno žvaigždė, 135–160.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława 2020: *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Papaurėlytė-Klovienė Silvija 2007: *Lingvistinės kultūrologijos bruožai*, Šiauliai: VŠĮ Šiaulių universiteto leidykla.
- Rutkovska Kristina 2021: Leksikografiniai šaltiniai lietuvių kalbos pasaulėvaizdžio tyrimuose. – *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbų pasaulėvaizdyje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 181–200.
- Rutkovska Kristina, Smetona Marius, Smetonienė Irena 2017: *Vertybės lietuvių pasaulėvaizdyje*, Vilnius: Akademinė leidyba.
- Sabaliauskas Algirdas 1990: *Lietuvių kalbos leksika*, Vilnius: Mokslas.
- Vaitkevičienė Daiva 2008: *Lietuvių užkalbėjimai. Gydomo formulės*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Gauta 2024-09-10
Priimta 2024-10-14

VILIJA SAKALAUSKIENĖ
DIALECT DICTIONARY AS A CULTURAL TEXT:
THE LINGUISTIC AND CULTURAL IMAGE OF *WHEAT*

S u m m a r y

Dialect dictionaries have been getting more attention from ethnolinguists lately, with the significance of dialects of dialect dictionaries as cultural texts increasingly emphasised, as their producers realise that the main purpose of a dictionary is to document, preserve, and publicise the fundamental manifestations of culture. A large part of a dictionary's value consists of illustrative sentences recorded from the living language and capturing the people's life during a particular period: details of everyday life and holidays, the shift in moods and ideas, the unique view and assessment of the world. Illustrative sentences for headwords come in a number of various genres, such as phraseological units, rhetorical proverbs, riddles, songs, fairy tales, charms, beliefs, and so on.

The article emphasises that a dialectal word is a text that falls into a particular genre and reveals the cultural context in which a word functions. The main focal point is the relationship between human existence and culture through the concept of *WHEAT*. Ethnolinguistic analysis of the data of Lithuanian dialect dictionaries considers all of the data available in the entry for a word, such as collocations, citations that illustrate the setting of the headword, synonyms, antonyms, derivatives, phraseological units, rhetorical proverbs, and so on.

In the culture of the Lithuanian nation, wheat is seen as a symbol of holidays and wealth. In folklore, wheat often goes hand in hand with other grains, such as rye, barley, and oats. People have been using wheat for food and medicine since ancient times. Owing to its medicinal properties, wheat held a place among folk remedies. Wheat is celebrated as a cereal and was part of the daily diet and ceremonial meals, just as it had its use as a remedy for various ailments. Folk medicine had application both for the grains of wheat and for its bran and flour as well. Wheat was also prominently featured in various beliefs.

The lexicographic definition of *wheat* highlights the following attributes of category: it is an edible plant, a member of the poaceae family that grows in summer or winter, a symbol of holidays and wealth.

KEYWORDS: *WHEAT*, linguistic worldview, ethnolinguistics, dialectal dictionary, definition, phraseological unit, paremia.

VILIJA SAKALAUSKIENĖ
Lietuvių kalbos institutas
Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius
vilija.sakalauskiene@lki.lt

VILIJA SAKALAUSKIENĖ

TARMINIS ŽODYNAS KAIP KULTŪROS TEKSTAS:
KALBINIS IR KULTŪRINIS *KVIEČIO* PAVEIKSLAS

S a n t r a u k a

Pastaruoju metu daugiau etnolingvistų dėmesio sulaukia tarminiai žodynai, vis labiau pabrėžiama tarminių žodynų kaip kultūros tekstų reikšmė, nes jų rengėjai suvokia svarbiausią žodynų paskirtį dokumentuoti, saugoti ir viešinti esmines kultūros apraiškas. Didelė žodynų vertybė – iliustraciniai sakiniai, užrašyti iš gyvosios kalbos, fiksuojantys tam tikro laikotarpio žmonių gyvenimą: kasdienės buities ir švenčių detales, nuotaikų ir minčių kaitą, savitą pasaulio matymą ir vertinimą. Iliustraciniai antraštinio žodžio sakiniai yra įvairių žanrų: tai frazeologizmai, paremijos, mįslės, dainos, pasakos, užkalbėjimai, tikėjimai ir pan.

Straipsnyje pabrėžiama, kad tarminis žodynas yra tam tikro žanro tekstas, atskleidžiantis kultūrinį žodžio funkcionavimo kontekstą. Dėmesys kreipiamas į žmogaus būties bei kultūros ryšį per *KVIEČIO* konceptą. Analizuojant lietuvių tarminių žodynų duomenis etnolingvistiniu aspektu, atsižvelgiama į visus žodžio straipsnyje esančius duomenis: kolokacijas, citatas, iliustruojančias antraštinio žodžio aplinką, sinonimus, antonimus, darinius, frazeologizmus, paremijas ir kt.

Lietuvių tautos kultūroje kvietys pagal vertinimą yra švenčių, turtingumo simbolis. Tautosakoje kvietys dažnai minimas su kitais javais: rugiais, miežiais ir avižomis. Jau senovėje žmonės kviečius vartojo maistui ir vaistams. Gydomosiomis savybėmis pasižymintys kviečiai naudoti liaudies medicinoje. Kvietys gerbiamas kaip duoninis javas, naudotas ne tik kasdienėje mityboje ir apeiginiams valgiams ruošti, bet ir kaip priemonė įvairioms ligoms gydyti. Liaudies medicinoje buvo pritaikyti ne tik kviečių grūdai, bet ir sėlenos, miltai. Kvietys svarbus ir tikėjimuose.

Leksikografinė *kviečio* definicija išryškina šiuos kategorinius bruožus: augalas, maistinis, varpinis, vasarinis ar žieminis, švenčių, turtingumo simbolis.

ESMINIAI ŽODŽIAI: kvietys, kalbinis pasaulio vaizdas, etnolingvistika, tarminis žodynas, definicija, frazeologizmas, paremija.

VILIJA SAKALAUSKIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius

vilija.sakalauskiene@lki.lt